

• Қорғалжың аудандығы әріптестерімен тәжірибе алмасу.

Қосымша: 7 күнде 24 сабақ (45 минуттан) 18 сағат қазақ тілде оқиды.

1. Ф.Оразбаева. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы-2000 ж.

2. З.Күзекова. Қазақ тілі.- Алматы «Раритет» 2005 ж.

Б. Молдакашева, К. Мақышева

Новые методы изучения казахского языка в казахской аудитории

В статье рассматриваются эффективные методы изучения казахского языка в казахской аудитории. В этом проекте, в основном, учитываются способность и интеллект учеников. Для реализации этого проекта необходима финансовая поддержка со стороны государства

B. Moldakasheva

Maqysheva K. New methods of studying Kazakh language in Kazakh audience

Article considers effective methods of studying the Kazakh language in local environment. The main point is that the attention is paid to students' abilities and intellectual skills. To realize this project it is necessary to support it financially from the government.

С. Мағжан,

ф.ғ.к., А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан, Magjan_saule70

ЫМ ТІЛІ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ТІЛ

«Ым, ишарат» сөзі латынның «*gestus*» - «*әрекет ету*», «*жасау, орындау, қадағалау*» деген мағынаны білдіретін сөзінен шыққан. 1959 жылы жарық көрген Парtridgeдің этимологиялық сөздігінде «ым» сөзі ортағасырлық латын тілінің «*gestura*» - «*әрекет ету тәсілі*» деген сөзінен алынған деп көрсетіледі [1], А. Кендон риторикаға арналған трактаттарында «*gesture*» сөзі оратордың дене қимылын дұрыс қолдануын білдірген дейді [2]. Сөйлеу кезінде оратор тыңдаушыларға әсер ету үшін өз денесінің мүмкіндіктерін пайдаланған. Аталған терімсөз Цицерон мен Квинтилианның ертеректегі риторикаға арналған трактаттарында кездеседі. Квинтилианның «Оратордың білімі туралы» деген атақты еңбегінде көпшілік алдында сөйлеу кезінде дене қимылын дұрыс қолдана білу өнері жайлы айтылады.

Адамдар өзара қарым-қатынас жасағанда тек сөздің көмегіне ғана жүгініп қоймай, дене қимылдарын да пайдаланады. Дененің әрбір атрибуттары, мейлі ол формасы, өлшемі, қалпы немесе бойы болсын, қандай да бір жағдайда белгілі мағынаны білдіреді, жеткізеді. Тіпті адам жүзінен ым-ишарат нышаны байқалмаса, мысалы, адам қуаныш немесе қайғы сезімдерін жасырып қалғанда, біз «жүзінен ешнәрсе білінбейді» немесе «сырын білдір-

мейді» деп жатамыз. Жасы, айналысатын ісі, өмірден көрген тауқыметі мен қуанышы, сезімдері мен ойлары – осының бәрі адам денесінде өз «ізін» қалдырады және адамның бейвербалды әрекетінде өз көрінісін көрсетіп жатады.

Г.Крейдин өзінің «Невербальная семиотика» еңбегінде былай деп жазады: «Ресейдің атақшы тарихшы, философы М.Я. Гефтердің айтуынша, дене, оның қимыл-қозғалысы «күнделік немесе қағаз секілді өткенге куәлік ететін тарихи құжат» іспетті [3].

Ым-ишараттар мен табиғи тіл арасында нақты бір ұқсастық байқалады. Коммуникативтік актіде дене тілі мен сөз тілінің қосақабат әрекеттестігі адамның вербалды және бейвербалды қызметінің негізінде жатыр. Оған төмендегі фактілер дәлел бола алады:

(а) белгілі бір жағдайда ой тек ым-ишараттар арқылы (мысалы, «*тыныш*» дене мағынаны білдіретін «*саусақты ерінге басу*» ишараты), тек сөз арқылы немесе паратілдік бірліктер арқылы, сондай-ақ екі жақты белгілердің араласа қолданылуы арқылы жеткізілуі мүмкін. Бұған, мысалы «*бері кел*» дегенді «*саусағымен ымдап шақыру*», «*өте жақсы*» дегенді «*бас бармақты жоғары көтеру*», «*сасық иіс*» дегенді «*пф-фф немесе мұрынды қысу*» арқылы жеткізуге болады;

(ә) тілдің элементі секілді мінез-құлықтың кез келген бейвербалды элементі де конвенционалды келісімнің компоненті бола алады және мәнмәтіндік мәнге ие, мысалы, *қолын маңдайына жүргізіп өту, қолын сытырлату, қол соғу, орамал бұлғау*;

(б) ым-ишараттар да, тілдік бірліктер секілді, белгілі мөлшерде символдық таңбалар болып саналады. Лексикалық бірліктердің табиғи тілдің сөздігін құрайтыны секілді, олар да дене тілінің лексиконын құрайды. Сөз көмегімен секілді, ишарат көмегімен де ой мен сезімді білдіруге, идеялар мен эмоцияларды жеткізуге болады. Тура сөз сияқты ым-ишараттар да бағытталған болуы, яғни нақты бір адамға немесе аудиторияға, нақты біреуге, бірнәрсеге бағытталған болуы да мүмкін: инструктивті (мысалы, *белгілі бір жерге қалай жету керек екенін түсіндіріп жатқан адамның ишараты*), констативті (*келіскенді білдіріп басын шүлгеу*), тыныш және экспрессивті, тыныштандыратын және қауіп төндіруші, жылы және суық <стилистикалық> бейтарап және әсерлі (*бұзықтық жасаушының қимылы*);

(в) сөзге немесе тілдің ірі единицаларына қарағанда, ым-ишараттар коммуникативтік актіде әртүрлі мәнмәтінде тұрып, әрқилы рөл ойнауға қабілетті. Ым-ишаратты қолданатын мәнмәтіндердің қолданылу аясы шексіз емес, берік орныққан тәртіпте болуы мүмкін;

(г) сөйлеу тіліндегі сияқты, адамдардың ишараттары да белгілі бір мезгілде, мәдени және әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың әсерінен өзгеріп отырады. Әр кезеңнің өзіне тән ишараты, өз мәнері (*иілуде, қолынан ұстауда, шай ішуде, сөйлеуде*) болған. Мысалы, елуінші жылдарды отызыншы немесе жиырмамыншы жылдармен салыстырсақ, айырмашылығы айтарлықтай;

(ғ) дене тілінің көптеген ишараттары сәйкесті вербалды тілге, сондай-ақ басқа «шетелдік» ым тіліне аударылып отырды. Және оны аударуда кездесетін мәселелер кәдімгі табиғи бір тілден екінші тілге аударуда кездесетін мәселелердей еді.

Кинеманың вербалды көрінісін **атауыш** деп айтуға болады. Ым-ишараттың атауы толық мағыналы сөз немесе сөз тіркесі болады.

Тіл ауыстырғанда ым-ишараттың да атауы ауысып отырады. Р. Бирдвистел XX ғасырдың 30-40 жылдары Нью-Йорк қаласының мэрі Фиорелло Ля Гуардиоға ұзақ уақыт бақылау

жүргізеді. Үш тілде – ағылшын, идиш және итальян тілдерінде еркін сөйлеген оның тіл ауыстырғанда кинесикалық және паратілдік әрекеттері де өзгеріп отырғанын байқаған. Тіпті бейвербалды кодтың ауысуы, екінші бір вербалды тілге ауысқандай табиғи болғанын айтады. Бірқатар зерттеушілер жаңа дене тілін игеру процесі жаңа тілді игеруден біршама баяу өтетінін аңғарған. Берлин қаласындағы Техникалық университеттің семиотика кафедрасының бір топ неміс ғалымдары Р. Познер, Р. Крюгер, Т. Ноль, М. Серенари неміс тілін жаңа неміс дене тіліне қарағанда бұрын меңгеріп алған.

Табиғи тіл мен дене тілінің ортақ ұқсастықтары барына қарамастан, өзіндік функционалдық айырмашылықтары бар. Бұл, әрине, оларды бір нәрсе деп қарамауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, табиғи тілді тұтынушылар арасында форма, мағына және тілдік единицаларды қолдануына қатысты белгілі бір келісім бар: тілді меңгерген адам әрбір тіл бірліктері туралы, оның мән-мағынасы, мәтінде қолданылуы, жалпы дұрыс қолданылу ережелері жайлы айтып бере алады. Табиғи тілдің барлығы тұрақты және дискретті бірліктерден тұрады.

Ал дене тілінде салғастырмалы түрде ешқандай тұрақтылық пен дискреттілік байқалмайды: бейвербалды тіл біршама тұрақсыз және вариативті болып келеді. Сондай-ақ дене тілін тұтынушылар арасында анық бір келісім де жоқ, тек жүйе орталығы мейлінше айқын, перифериясы нашар сипатталған. Мәселен, көптеген бейвербалды бірліктерді ым-ишарат таңбасы ма, әлде жай таңбалық емес физиологиялық қозғалыс па, түсіну қиын.

Екіншіден, тілдік бірліктер референциясының механизмі ым тілі таңбалары референциясы механизміне қарағанда қалыптасқан және басқаша әрекетті білдіреді. Бейвербалды коммуникацияда өзінің денотатын білдіретін, яғни нысаны қандай, оның формасы, өлшемі қандай екенін білдіретін бірқатар таңбалар қатысады. Немесе коммуникациялық актіде сөйлеудің аналогі бола алатын тұтас жағдаятты білдіреді. Салыстырыңыз, мысалы, *басын шүлгеу* сөйлеуде – **Ия деген келісуді, басын шайқау – Жоқ деген** мағынаны (- *Сен ауырып қалдың ба? – Бала басын шайқады*), *қолын кеудесіне қысу – уәде берудің эквива-*

ленті, қасын көтеру – таңданудың аналогі болып тұр.

Бейвербалды референция әрдайым нақты: ол бір нақты нысанмен және жағдаятпен, өзекті кеңістікті категориялармен жұмыс істейді.

Үшіншіден, сөзге қарағанда ишарат таңбалары көп жағдайда көзбен қабылданады. Негізінен бұлар көз таңбалары (сирек жағдайда тактильді). Сондықтан ым-ишарат элементтері табиғатынан коммуникативтік актіде ақпаратты, экспрессивті, реттегіш, бірнәрсені жеткізушілік қабілетті.

Тарих пен мәдениетте бейвербалды коммуникация мен дене тіліне әрдайым көп көңіл бөлінген. Әсіресе олар адамның ішкі сапалары тұлғасынан, бет-әлпетінен көрініс беретін ғылым салалары – шешендік өнер, медицина, психология, педагогика, өнер мен физиогномика секілді адам қызметі салаларының нысаны болды. Бұлардың қатарына тағы бірқатар ғылым салаларын жатқызсақ болдаы: хирология (қол сызықтарының тілі), хирономия (мануальды риторика өнері) және хиромантия (алақанға қарап бал ашу өнері). 1644 жылы Дж. Балвердің басшылығымен жарық көрген алғашқы дене тілі туралы кітапқа дәл осылар арқау болған. Дж. Балверше айтқанда, қол тілі жасанды, ойлап табылған сөз тіліне қарағанда табиғи, жаратылыстан берілген, сондықтан ол мән беруге және зерттеуге тұрарлық.

Дене қозғалысын жүйелі түрде зерттеуді қолға алған адам Иоганн Каспар Лафатер есімді Цюрих қаласының пасторы болды. Ол 1792 жылы «Физиогномика жайлы эссесін» жариялады. И. Лафатер бет-әлпет пен дененің конфигурациясына сипаттама беріп, тыңғылықты зерттеу жүргізген алғашқы адам.

И. Лафатердің ойынша, адам жанының моральдық немесе психикалық сапасы дене сипаттамасының эстетикалық көрінісі. Сұлулық, сиықсыздық, дене әлсіздігі немесе толықтық адам жанының шынайы кейпін көрсететін таңбалар ретінде қаралды. И. Лафатердің аса көңіл бөлген нәрсесі – ол адамды түр-сипатына қарап білу өнері. Ол үшін бет, жүзі адамның психикалық құрылымының өзіндік анатомиялық атласы іспетті болды. Мысалы, сүйкімсіз бет-әлпет оның иесінің нашар адам екенін не жамандық ойлап тұрған адам екенін көрсетеді дегенді айтады.

Сұлулық пен сиықсыздықтың адамның бейвербалды әрекетінде өзіндік байланысы

бар; сұлулық, мысалы, бет әлпеттен немесе дене бітімінен көрінбейді, сондай-ақ дене қозғалысындағы еркіндік пен сенімділіктен, денені дұрыс ұстай білуден, алып жүруден, ғажайып ишараты мен көзқарасынан да сезіледі. Ал тістеніп, жұдырығын ызаланып қысып тұрған, солғын қозғалып тұрған адамды сұлу деп мойындау қиын шығар.

Анатом, нейрофизиолог, хирург және суретші Чарльз Белл адам бет әлпетіндегі эмоцияның көрінісіне қызығушылық білдіргендердің бірі. Оның жүйке жүйесінің функционалдық сараптамасы бойынша жүргізген зерттеулері дененің әр бөліктерінің және жүйке жүйесі мен бұлшықет топтарының көмегімен адам эмоциясын білуге болатындығына назар аудартады [3]. Белл қорқыныш, қызбалық, қуаныш немесе қайғы секілді күшті сезімдері демнің өзгерістері арқылы, сондай-ақ дене мен беттің бұлшық еттерінің белсенділігінен деген қорытынды жасайды. Ч. Белл: «Эмоция қалай берілетінін түсіну үшін, бет анатомиясы мен дем алу мүшелерін мұқият зерттеу талап етіледі», - деп жазады [3, 197-198 сс.].

Кейінірек адамның биологиялық белгілерінің әлеуметтік адамның типін қалыптастыруға, адам жүріс-тұрысы мен оның дене бітімінің типі арасындағы, адам эмоциясы мен оладың денесінің манифестациясы арасындағы, яғни мимикалық ишарат немесе бет әлпет құбылысы арасындағы байланысты сипаттайтын ғылыми зерттеулер, ғылыми жұмыстар жарық көре бастады (Кречмер, Дарвин еңбектері). Адамның дене мүшелерін басқаруының жалпы принциптерін іздеу жүріп жатты, вербалды және бейвербалды коммуникацияның нақты бір механизмін меңгеру ісі қолға алынды. Әртүрлі ғылым салалары, әсіресе биология, антропология, психология, философия және социология өздерінің жаңа зерттеу нысаны – дене тілін сараптауға жан-жақты кірісіп жатты.

Айта кету керек, табиғи тілге қарағанда дене тілінің маңыздырақ болған кезеңіне тарих куә. Мәселен, Орта ғасыр мәдениетін ым-ишарат мәдениеті немесе ым-ишараттық мәдениет деп айтып жатады. Ортағасырлық мәдениет адам дене мүшелерінің қимыл-қозғалысы әлеуметтік қарым-қатынаста үлкен рөл ойнайтынына аса мән беріп, өз ым-ишараттары жайлы ойлай отырып, олардың теориясын жасады. Ренессанс дәуірі мен философия маньеризмі дәуірінде ым-ишараттарға,

мимикалық мінез-құлыққа деген қызығушылық көптеген атақты адамдар, Джованни Бонифацио, Джованни Батиста делла Порта, Фрэнсис Бэкон арасында туындады. Дж. Бонофацио өзінің Венецияда 1616 жылы шыққан «Искусство чувств» атты трактатында бүкіл халыққа түсінікті әмбебап ым тілі бар, сондықтан оны еуропалықтарға жергілікті тұрғындармен сауда жасау кезінде қолдануына болады десе, Дж. Делла Порта «Della celesta fisionomia» деген жұмысында адам мимикасы ишаратын жануарлардың мимикасы мен ишаратымен салыстыра отырып, дене мен бет-әлпет қозғалысынан адам темпераменті мен мінез-құлқын анықтауға тырысады.

Орта ғасырда болсын, кейінірек кездегі уақытта болсын қоғам біртұтас ретінде қабылданды. Бұлар дене мен бас, құлақ, қол мен кеуде секілді организмдер нақты мағынаға ие қызметтерді білдірді. Мысалы, мәдени, моральдық және этикалық. Рыцарлар, көпестер, монахтар, кісі өлтірушілер, шешендер, дәрі-

герлер, ғалымдар, қолөнер ұсталары және жер иелері өздерінің бейвербалды тілдерін қалыптастырды.

Ол кездері ишараттар екі негізгі қызметті атқарған. Бір жағынан, олар адамның сол ұжым мүшесі екенін дәлелдесе, екінші жағынан – топ мүшелерінің иерархиясын білдірді. Бүкіл ишарат таңбалары белгілі бір мағынаға ие болды; белгілі бір мәдениетте маңызды рөл атқарды. Мысалы, *кездесу кезінде, қоштасу немесе татуласу белгісі ретінде қол алысу, құрмет көрсету немесе татуласу кезінде қолын кеудесіне қою*, т.б.

Күні бүгінге дейін ым-ишараттар тек қана әртүрлі қоғамдық және жеке дәстүрлерге қызмет етпейді, олар адамның күнделікті өмірінде маңызды, ажырамас компоненті болып саналады.

1. Partridge E. Origins: A short etymological dictionary of modern English. New York: MacMillan, 1959.

2. Kendon A. Geography of gestures // Semiotica, 37, № S, 1981, 150-151.

3. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика. «Новое литературное обозрение», М.: 2004 г. – 581.

С. Магжан. Язык жестов и естественный язык

В статье рассмотрены особенности и различия естественного языка и языка жестов в коммуникации

S. Magzhan. Language of Gesture and Natural Language

The peculiarities and differences of a natural language and language of gesture in the process of communication are considered in the article.

А. Мұхамеджанова, Т. Ахметова,

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл қаласы, Қазақстан

КӘСІБИ ЛЕКСИКАНЫ МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Жоғары оқу орнын бітіретін студент өзінің қалаған мамандығы бойынша білімін толықтыра алудың жолын, әдіс-тәсілін игерген, кәсіби әрекетінде тосын жағдаяттарды шешуге дайын, мемлекеттік тілді жетік меңгерген тұлға болуы қажет. Сондықтан маманның іргелі теориялық білімі мен кәсіби біліктілігі, шығармашылық ойлауы, рухани дамуы, интеллектуалдық өсуін қалыптастыратын білім беру жүйесіне оқытудың жаңа технологиялары енгізілуі тиіс. Ол үшін «халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін оқытудың қазіргі заманғы озық бағдарламалары мен әдістерін әзірлеп, енгізу қажет. Мем-

лекеттік тілді тиімді меңгерудің ең үздік, инновациялық әдістемелік, тәжірибелік оқу-құралдарын, аудио-бейнематериалдарды әзірлеу керек» [1;17]. Бұндай талап қазіргі білім беру жүйесіне енген кредиттік оқыту технологиясының басты мақсатына сәйкес келеді. Жоғары оқу орнындағы оқыту үрдісі студенттің ынталы, белсенді танымдық әрекетіне негізделетіні белгілі. Ал белсенді танымдық әрекет кредиттік оқыту жүйесінде қазіргі заман талабына сай сапалы маман дайындаудың негізі болып отыр. Сонымен қатар бұл жүйеде ерекше назар аударылады. Бұл мәселенің орыс тілді студенттерге қазақ тілін тиімді меңгертуге де қатысы бар.